

צְהַלֵּי קוֹלֶךָ בֵּית-גָּלִים

הבניות מגדריות במדרש איכה רבה

חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה

חנה פנחסי

היחידה ללימודים בינתחומיים

התכנית ללימודי מגדר

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

עבודה זו נעשתה בהדרכתם של

פרופ' אלישבע באומגרטן

התכנית ללימודי מגדר של אוניברסיטת בר-אילן

וד"ר יהושע לוינסון

החוג לספרות עברית של האוניברסיטה העברית.

תקציר

טענתו המרכזית של מחקר זה היא כי מדרש איכה רבה נזקק לכינונם של גבריות ונשיות כדי לספר מחדש את סיפור החורבן, וכיוון שכך מתוך תמת החורבן נוצרים במדרש ייצוגים עשירים של גבריות ונשיות. הקשרים המורכבים בין כינון מגדר וחורבן נבחנו מתוך סוגות שונות כיוון שכל סוגה מצפינה כללי משחק שונים של הטקסט ובהם טמונים הכלים לפענוחו. בחנתי את שלוש הסוגות המרכזיות שבמדרש: דרשות פסוקים, משלים וסיפורים.

הפרשנות המוצעת נסמכת על מתודולוגיות שונות. מצד אחד ניתוח קטעי המדרש עושה שימוש בכלי הביקורת החדשה הואיל ויש באיכ"ר יחידות שלמות והרמוניות. יחד עם זאת, מיושמות בכל פרק גם התבוננות של הפואטיקה התרבותית המצביעה על הקשרו של הטקסט וחלקיו הלא-קוהרנטיים ובאמצעותם מאפשרת לחשוף את הדרך בה חברה משנה משמעות וערכים. מבחינה מגדרית מחקר זה מצטרף למחקר הפמיניסטי של חז"ל המניח כי גבריות ונשיות אינן מהויות יציבות אלא נתונות תמיד למשא ומתן, ומובנות בהקשר תרבותי בתוכו הן נוצרות. בעקבות גיואן סקוט הדיון נע בין השאלה כיצד מגדר מְבִנֶה (construct) פוליטיקה במובנה הרחב ביותר, לשאלה כיצד הפוליטיקה מכוננת מגדר.¹

המחקר הפילולוגי של פנחס מנדל את איכה רבה הראה כי כתבי היד של איכה רבה מתחלקים לשני ענפי ענפים: אשכנזי וספרדי. בהתאם לממצאיו נסמך מחקר זה על הענף האשכנזי הואיל והוא מוקדם יותר, תוך ציון הבדלים משמעותיים בענף הספרדי.

דרשות פסוקים

טענתו המרכזית של פרק זה היא כי כינון מגדר השזור בדרשת הפסוקים תורם בדרכים שונות למשמעותן. הלשון העברית היא חומר הגלם המרכזי של דרשות הפסוקים ומאפייניה הם מסד הדרשה. המטען המגדרי של העברית המקראית והחז"לית כמו משמעויות של שורשים, זכריות או נקביות של שמות עצם והטיותיהם השונות הופכים כלי משחק עבור הדרשנים שעושים בהם שימוש יוצר. הדוגמאות לאורך הפרק מראות כי באמצעות שימוש במאפיינים מגדריים שונים של העברית, של הפסוקים ושל דרכי הפרשנות החז"ליות מנסחות דרשות הפסוקים את החורבן ואת החיים לאחריו. כתוצאה מכך נארג בדרשות הפסוקים כינון עשיר של גבריות ונשיות.

ניתוח התפיסה המגדרית של דרשות הפסוקים מורה כי יש בהן כינון גבריות ונשיות בתפקידים בינאריים אך בצד זאת הן גם מערבות את הנשי בגברי ואת הגברי בנשי, ואף מכילות

¹ ראו סקוט, שאלה.

את שניהם או מעלימות אותם. לאורך פרק נחשפה הגמישות המגדרית שיש בדרשות הנענות לצרכים התימטים והאידיאולוגים השונים. כינון מגדר בדרשות הפסוקים הודגם בשלושה חלקים. בחלק הראשון הודגמו דרשות פסוקים בהן יש כינון גבריות ושל נשיות שנענה לתפקידים מסורתיים ובינאריים. דרשות אלה תומכות בקימומה של הקהילה כאשר תוך שהן קושרות בין תפקידים מגדריים מקובלים והערכים שנושאות הדרשות: ערך לימוד תורה, אישור הברית עם אלהים, ותקוה לגאולה.

בחלק השני הצבעתי על דרשות פסוקים בהן בגבריות מתערבלים מאפיינים נשיים: הם נלקחים לנישואים כנשים, דומעים כמותן ומתוארים כנידות, לצדם מופיעות נשים שמיוחסות להן תכונות גבריות מובהקות הממקמות אותן ב'שפת האב': לימוד תורה ושמירת מצוות, מנהיגות ומתעמתות עם איסורי עריות של גברים. הראיתי כי הגבריות והנשיות מכילות נזילות זו. בחלק השלישי הצגתי דרשות המכילות גבריות ונשיות, לצד דרשות בהן מושתקות היררכיות מגדריים. אינטרטקסטואליות מגוונת של פסוקים עמעמה היבטים מגדריים של הדרשה ואפשרה מעברים רבים מלשון זכר לנקבה ולהיפך ויצרה בדרשות אינקלוסיביות והכלה של הנשי והגברי יחד, שחזקו בה את תימת הנחמה.

בסוף הפרק דנתי בדומות מגדרית בדרשות פסוקים. את המושג sameness, דומות, טבעה קת'רין מקיינון שבקשה להבחין בין שוויון לבין דרישה מנשים לחקות סטנדרט גברי. הראיתי כי בדרשות באיכה רבה יש ביטויים לדומות שבין גברים לנשים, אך תוך הצבתם זה לצד זה והצבעה על שיתוף המבליע רגעים של שוויון, והפורץ את יחסי המגדר בחברה הנתונה. הדגמתי כיצד אשה יכולה לייצג בדרשה טופוס כללי שהוא גבר או אשה על אף שמדובר בעניינים הנקשרים אצל חז"ל לנשים דווקא: אמהות, ורכלות. בדרשה הופכים שני אלה לתכונות אוניברסאליות. דרשה אחרת מתארת נישואים ומתעלמות ממרכיב הקניין שבהם. מדוגמאות קצרות אלו עלתה הדומות כאפשרות של עצימות מגדרית נמוכה, שאיננה מכפיפה בהכרח נשים לסטנדרט גברי ומאפשרת יחסים שמבליעים לרגע ודה-פקטו, עמדה שוויונית.

זאת ועוד, על אף זיהוי בולט של האשה עם הטראומה והאבל במגילת איכה באיכ"ר לא הופך זיהוי זה לאוטומטי. כלומר, לא נוצרת זיקה קבועה בין התמות המרכזיות של המדרש הנע בין חורבן לחיים לבין נשיות וגבריות: האשה יכולה להיות הגואל/ת כמו גם לגלם את העצב והקושי. הגבריות מזוהה עם הזלת דמעות על החורבן וגם כבחרות חיונית ואיתנה. הראיתי כי מופעים אינטנסיביים של מגדר על תפקידיהם המרובים פורעים את הסדר בדרשות הפסוקים ומכוננים רצף ומנעד רב-גווניים של גבריות ונשיות, המשרת את התמות המרכזיות של מדרש איכה רבה.